

Agata Zachariasz

ORCID: 0000-0002-9985-3083

Politechnika Krakowska

Wydział Architektury

Katedra Architektury Krajobrazu

O badaniach archiwalnych krajobrazu kulturowego Krakowa ze szczególnym uwzględnieniem ogrodów

Archival research of Krakow's cultural landscape, with particular emphasis on gardens

SŁOWA KLUCZOWE: archiwalia, krajobraz, historia krajobrazu, przekształcenia, urządzone tereny zieleni, projektowanie ogrodów, Kraków

KEY WORDS: archival materials, landscape, landscape history, transformations, landscaped green areas, garden design, Krakow

ABSTRAKT: Istotną cechą krakowskiego krajobrazu są historyczne tereny zieleni urządzonej. Każdy zna Planty czy park Jordana, ale są i inne ogrody, parki, zieleńce, zielone place i ulice, wszystkie współtworzą system terenów zieleni miejskiej. Celem artykułu jest pokazanie przydatności badań archiwalnych podejmowanych w projektowaniu architektoniczno-krajobrazowym dla terenów zieleni o zabytkowym charakterze. W pracy wykorzystano kwerendy archiwalne, studia literaturowe, prace terenowe oraz analizę faktograficzną, metody historyczno-interpretacyjne i studia porównawcze. Przedstawiono tok postępowania konserwatorskiego w podejmowaniu rekonstrukcji zabytkowych terenów zieleni, w którym badanie archiwaliów stanowi ważny element pracy projektanta. Zaprezentowano różne skale planowania i projektowania oraz formy zieleni, przede wszystkim z Krakowa i okolicy. Na ich przykładzie pokazano źródła archiwalne (m.in. mapy, projekty, fotografie, źródła pisane), które są wykorzystywane bezpośrednio lub pośrednio w projektach rekonstrukcji czy rewitalizacji obiektów sztuki ogrodowej. Omówiono, na przykładach, wybrane kwestie związane z kartografią, szczególnie katastrzem galicyjskim. Pokazano ogrody rozrywkowe, parki i ogrody śródblokowe, detale roślinne i architektoniczne, plany regulacyjne oraz omówiono zagadnienia zieleni w kontekście panoram i widoków. Na zakończenie podkreślono znaczenie gromadzenia różnego rodzaju materiałów źródłowych do odtwarzania komponowanej zieleni stanowiącej integralną część krajobrazu kulturowego.

ABSTRACT: An important feature of Krakow's landscape are its historic green areas. Everyone knows the Planty or Jordan Park, but there are also other gardens, parks, green areas, squares and streets, with all of them contributing to the system of urban green areas. The aim of the article is to show the usefulness of archival research undertaken in architectural and landscape design for historic green areas. The work uses archival research, literature studies, field work and factual analysis, historical-interpretive methods and comparative studies. The course of conservation proceedings in the reconstruction of historic green areas is presented, with the study of archives being an important element of the designer's work. Various scales of planning and design as well as forms of greenery are presented, mainly from Krakow and the surrounding area. They serve as an example to show archival sources (including maps, designs, photographs, and written sources) being used directly or indirectly in reconstruction or revalorization projects of garden art objects. Selected issues related to cartography, especially the Galician cadastral map, are discussed using examples. Pleasure gardens, parks and gardens inside urban blocks – in dense urban development, plants and architectural details, and regulatory plans are shown, and greenery issues are discussed in the context of panoramas and views. Finally, the importance of collecting various types of source materials for the reconstruction of composed greenery constituting an integral part of the cultural landscape is emphasised.

Wstęp

Wiele pisano o zmienności krajobrazu, o tym, że jest jak palimpsest¹, na którym każde pokolenie dopisuje swoją warstwę. W artykule przedstawiono badania opierające się na studiach archiwaliów, dotyczące historii, przekształceń i planowania krajobrazu kulturowego przede wszystkim Krakowa, ale też okolic. Krajobraz zdefiniowany jest w Europejskiej Konwencji Krajobrazowej (EKK) jako „obszar postrzegany przez ludzi, którego charakter jest wynikiem działania i interakcji czynników naturalnych i/lub ludzkich”². EKK to dokument mający za zadanie promowanie ochrony krajobrazu, jego planowanie i gospodarowanie nim. Szeroka definicja pokazuje, iż krajobraz może być przedmiotem badań różnych specjalistów, oprócz historyków³, także i geografów, biologów, ekologów, architektów krajobrazu, artystów,

¹ André Corboz, *The Land as Palimpsest*, “Diogenes” 1983, vol. 31 (121), s. 12–34; Donald W. Meinig, *The Interpretation of Ordinary Landscapes*, New York 1979.

² *Europejska Konwencja Krajobrazowa*, Florencja 20 października 2000 r. (Dz.U. z 2000, nr 14, poz. 98).

³ Simon Schama, *Landscape and memory*, London 1995.

architektów i planistów. Opisywane przez naukowców pojęcie krajobraz cechują wyraźne odmienności⁴. W artykule przedstawiono badania z pozycji architekta krajobrazu zajmującego się ochroną i kształtowaniem, planowaniem i projektowaniem krajobrazu, w szczególności zabytkowych terenów zieleni. Zakres działań architekta krajobrazu związany z zielenią komponowaną jest różnorodny, od pojedynczego drzewa, przez rabatę, parter, szpaler przyuliczny, ogród, park, do skali miasta z terenem otwartym i panoramą. Podejmowane badania archiwaliów dotyczące historycznych krajobrazów zwykle dotyczą przekształceń, rozczytania poszczególnych warstw i form, oceny zasobu, wskazania ich najbardziej wartościowych elementów, formułowania wytycznych. Tym samym wspierają decyzje, którą fazę odtwarzać czy np. co odsłonić zza ściany zieleni w oknie widokowym lub gdzie oś widokowa powinna zostać zachowana. Ułatwiają planowanie krajobrazu kulturowego, wrażliwego, o niskiej chłonności wizualnej, środowiskowej czy turystycznej. Archiwalia uwidaczniają stan istniejący w danym momencie historycznym. Często, jeśli miejsce jest eksponowane, fotografie z kolejnych lat pokazują, jak zmieniały się style i mody ogrodowe, obsadzenia i partery, detale małej architektury. Zmiany rejestrują też kolejne chronologicznie mapy. Zapisy, rachunki, listy, pamiętniki wskazują, że dla wyglądu i formy ogrodu zwykle decydująca była rola zleceniodawcy, ale równoważne znaczenie mieli projektant i potem ogrodnik. Nie inaczej było w Krakowie. Bolesław Malecki, inspektor ogrodnictwa miejskiego w Krakowie, pisał:

Z historią każdego ogrodu, parku czy plantacji, nierozzerwalną nicią jest zawsze związany ogrodnik. Czynność jego uwydatnia się tym więcej, im większe było jego fachowe uzdolnienie, im większa inteligencja, im bardziej pole działania odpowiadało wykształceniu ogrodnika⁵.

W rozważaniach wykorzystano archiwalia zgromadzone w Archiwum Narodowym w Krakowie⁶ i wspomagająco, dla studiów porównawczych, inne materiały. Analizowano wybrane typy zaprojektowanego krajobrazu, miejsca historyczne związane przede wszystkim z kształtowaną zielenią,

⁴ Szeroko omówiona literatura w: Agata Zachariasz, *O architekturze krajobrazu, kompozycji krajobrazu i specjalistycznej terminologii – rozważania wprowadzające*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego” 2016, nr 32, s. 11–29, <http://www.krajobraz.kulturowy.us.edu.pl/publikacje/artykuly/32/1.zachariasz.pdf> (odczyt: 10.04.2024).

⁵ Bolesław Malecki, *Planty Krakowskie*, „Ogrodnik Polski” 1888, t. 10, nr 1, s. 10.

⁶ Wcześniej Archiwum Państwowe w Krakowie.

stanowiące ważne elementy morfologii miasta. Archiwalia – źródła pisane, kartografia, ikonografia – potwierdzają, że krajobraz nie jest statyczny, jest zmienny, podatny na przekształcenia. Szczególnie dotyczy to różnego rodzaju ogrodów. Projektowana zielen, zarówno publiczna, jak i prywatna, stanowi swoiste odbicie społeczeństwa i jego potrzeb, tendencji i mód. Jest też wskaźnikiem jakości życia, a badania archiwaliów pozwalają identyfikować nie tylko główne zmiany, ale czasem interesujące detale czy niezrealizowane projekty, zarzucone z powodu braku funduszy lub przerwane na skutek wydarzeń dziejowych⁷. Spojrzenie na współczesny plan Krakowa ułożony z XIX-wiecznych map katastralnych, wśród których są m.in. Stare Miasto z Kazimierzem i podkrakowskie wsie⁸, pozwala prześledzić, jak rodził się Wielki Kraków i kształtował jego obecny wizerunek. Mapy odzwierciedlają złożoność układów urbanistycznych, różnych jednostek morfologicznych, odmienność krajobrazów do dzisiaj czytelnych w strukturze miasta. Porównanie archiwalnych planów z różnych okresów pokazuje, jak zmieniały się: kompozycja zieleni, formy ogrodowe oraz jak wraz z urbanizacją redukowana była i jest powierzchnia terenów zieleni, co potwierdzają badania⁹.

Krakowskie Archiwum to dla mnie miejsce szczególne. Łączy się z kilkoma osobami, które bezpośrednio i pośrednio wskazały mi drogę badań archiwalnych jako niezwykle istotnego elementu prac badawczych przy podejmowaniu rekonstrukcji historycznej architektury, układów urbanistycznych i wreszcie ogrodów. Pierwsza z nich to prof. Bonawentura Maciej Pawlicki¹⁰, który w czasie studiów wskazał mi Archiwum Państwowe w Krakowie jako miejsce przechowywania historycznej kartografii, doku-

⁷ Tak było w przypadku parku Krakowskiego w Krakowie, w którym z powodu II wojny światowej przerwano prace nad przekształcaniem w układ modernistyczny. Por. Agata Zachariasz, *Zielony Kraków dla przyjemności i pożytku Szanownej Publiczności*, Kraków 2016, s. 274–317.

⁸ ANK, zespół 29/280 Kataster galicyjski.

⁹ Agata Zachariasz, Dorota Jopek, Laura Kochel, *Structure of areas of greenery within Cracow's city blocks: historical transitions and contemporary development in the context of adaptation to climate change*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2021, t. 68S, s. 137–146, DOI:10.48234/WK68SGREENERY; eadem, *Heritage and environment: greenery as a climate change mitigation factor in selected UNESCO sites in Krakow*, „Sustainability” 2023, vol. 15 (15), s. 1–40, DOI: 10.3390/su151512041.

¹⁰ Maciej Bonawentura Pawlicki, *Strategia konserwacji zabytków architektury w Polsce*, Kraków 1993.

mentacji budynków (zespół nr 29/1410 Archiwum planów Budownictwa Miejskiego) i Tek Ambrożego Grabowskiego. W ramach zajęć semestralnych z projektowania konserwatorskiego zajmowałam się rozplanowaniem kwartału ograniczonego ulicami Grodzką, Poselską i Dominikańską, a tam kamienicą Podelwie przy ulicy Grodzkiej 32. Wówczas poznałam dwie ważne lokalizacje – siedziby Archiwum, budynki przy ulicach Siennej 16 i Lubicz 25B, gdzie udostępniano zbiory. Druga osoba to prof. Janusz Bogdanowski¹¹, pod kierunkiem którego wykonywałam badania historycznych ogrodów. Tu szczególnie katastry galicyjskie okazały się dla mnie najbardziej interesujące w skali pozwalającej odczytać detal. Tym sposobem trafiłam na bardzo ważną dla mnie publikację dotyczącą katastrów autorstwa dr Janiny Stoksik¹² z krakowskiego Archiwum Państwowego, która utwierdziła mnie w przekonaniu o przydatności źródeł archiwalnych do badań sztuki ogrodowej.

Cel i metody pracy

W artykule przedstawiono badania podejmowane w projektowaniu architektoniczno-krajobrazowym dla obiektów o zabytkowym charakterze. Zaprezentowano przydatność archiwalnych źródeł, przede wszystkim kartograficznych i ikonograficznych, dla projektów specyficznych krajobrazów, w których tworzywo roślinne żyje, jest zmienne i łatwo przekształcalne, np. przez trzykrotnie dokonywane w ciągu roku zmiany ogrodowych parterów. Dochodzą to tego jeszcze aspekty fenologiczne w całej złożoności, od roślinności do fauny. Badano krakowskie obiekty sztuki ogrodowej i architektury krajobrazu z różnych epok, o odmiennym przeznaczeniu, skali i kompozycji. W krajobrazie miasta, które oceniane jest przez strukturę zieleni, analizowane są różne jej formy i rodzaje – ogrody, parki i tereny zieleni – ich różna postać: plamowa, punktowa czy ciągła i linearna, o różnym stopniu urzędzenia, przeznaczeniu, zainwestowaniu¹³. Zwrócono również uwagę na znane ogrody i parki historyczne o ustalonej renomie, ale też na te podwórkowe,

¹¹ M.in. Janusz Bogdanowski, *Kompozycje ogrodowe i problemy ich rewaloryzacji*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie” 1997, t. 29, s. 183–200; idem, *Polskie ogrody ozdobne: historia i problemy rewaloryzacji*, Warszawa 2000.

¹² Janina Stoksik, *Galicyjski kataster gruntowy – jego gromadzenie i opracowywanie w Archiwum Państwowym w Krakowie*, „Krakowski Rocznik Archiwalny” 1995, t. 1, s. 46–57.

¹³ Agata Zachariasz, *Zieleń jako współczesny czynnik miastotwórczy ze szczególnym uwzględnieniem roli parków publicznych*, Kraków 2006, passim.

ukryte za kamienicami frontowymi – tu pionierskie były badania Janusza Bogdanowskiego¹⁴. Dla postrzegania zieleni w mieście ważne są też pojedyncze drzewa (formy soliterowe), uliczne szpalery (il. 35), aleje czy rabaty i żywopłoty. Tu zmian jest wiele, np. niegdysiejszy klon srebrzysty na Rynku Głównym zastąpiono lipą szerokolistną, potem srebrzystą, a w ostatnim okresie drobnolistną. Znamienna jest też stopniowa wymiana gatunków drzew w szpalerach przyulicznych. Niegdyś najczęściej sadzono klony czy robinie w odmianie kulistej, dzisiaj zestaw stosowanych gatunków jest większy, niejednokrotnie wynika to z postępujących zmian klimatu. Często zmieniano też rabaty w eksponowanych miejscach. Ikonografia pokazuje kunszt dawnych ogrodników, w tym wspomnianego B. Maleckiego i jego wyszukane kompozycje z użyciem roślin subtropikalnych i traw. Po II wojnie światowej chętniej sadzono rośliny jednoroczne, często je zmieniając, obecnie wybierane są też odporne byliny i krzewy, czyli obsadzenia wieloletnie. Pojedyncze drzewa dodają charakteru wnętrzom urbanistycznym (il. 36), np. dąb szypułkowy przy kościółku św. Wojciecha, czy upamiętniają wydarzenia, tak jak dąb posadzony na jubileusz 750-lecia lokacji Krakowa na placu ojca Adama Studzińskiego pod Wawelem. Dzisiaj szczególnie docenia się też cień, który dają w upalne dni, co przy zmianach klimatu i wyspie ciepła ma w miastach duże znaczenie.

Przyjęte w pracy historyczno-interpretacyjne metody badawcze wynikają z praktyki zawodowej, w której niezbędne są studia literaturowe, prace archiwalne i terenowe. Ważna jest analiza faktograficzna, wykorzystanie metody porównawczej dla rozpoznania kompozycji, form roślinnych, elementów wyposażenia ogrodów w konkretnym czasie, gatunków stosowanych roślin. Przykładowo data sprowadzenia rośliny do Europy daje początek jej rozpowszechnianiu, wspomaga ustalanie faktów historycznych, których źródło nie podaje wprost. Podobnie jest z analizą katalogów roślin dostępnych w szkółkach¹⁵, potwierdzają introdukcję i pokazują recepcję poszczegól-

¹⁴ Janusz Bogdanowski, *Problemy urbanistycznej rewaloryzacji zabudowy mieszkaniowej z przełomu XIX i XX w. na przykładzie Krakowa*, „Ochrona Zabytków” 1980, nr 2, s. 104–115; *Parki i ogrody Krakowa w obrębie Plant z Plantami i Wawelem. Katalog parków i ogrodów w Polsce*, t. 1, red. Janusz Bogdanowski, Jolanta Więckowska, Warszawa 1997.

¹⁵ Np. słynne szkółki niedźwieckie Stanisława Wodzickiego i tamtejszy katalog roślin, zob. *Katalog Roślin Ogrodu Niedźwieckiego, których nabywać w zamian także brakujących, każdemu zawsze wolno, z roku 1813, obejmujący rośliny treybhauzowe, oranżeryjne*

nych gatunków i odmian. Jeśli dodamy do tych faktów zmienność tworzywa roślinnego i np. różnorodne obsady parterów wprowadzane w kolejnych miesiącach, np. trzy razy w sezonie wegetacyjnym (wiosna, lato i jesień), to okazuje się, że oprawa roślinna np. placu, otoczenia teatru czy wnętrza ogrodowe mogą podlegać nieustannym zmianom. Dostęp do światła zmieniający się wraz ze wzrostem koron drzew potrafi radykalnie zmienić zestaw roślin w parku, co rejestrują zdjęcia z Plant. Nie bez znaczenia są też utrzymanie i pielęgnacja – tu rola ogrodników czy jednostek miejskich, które się tym zajmują jest nie do przecenienia – ale i w tym zakresie Archiwum posiada zestaw dokumentów przybliżających częściowo te kwestie¹⁶.

Tereny zieleni, ogrody i parki stanowią też odpowiedź na postępujące zmiany społeczne, odzwierciedlają nie tylko europejskie, ale i światowe tendencje w kształtowaniu krajobrazu, pokazują rosnące potrzeby rekreacyjne, tematyzację przestrzeni. W Krakowie wpisują się w to działania Stanisława Wodzickiego i Floriana Straszewskiego dla powstania Plantacji Miejskich, Henryka Jordana dla utworzenia ogrodu dziecięcego¹⁷, Wojciecha Bednarskiego, założyciela parku w dawnym kamieniołomie w Podgórzu. Niekwestionowane zasługi dla rozwoju sztuki ogrodowej ma Stanisław Wodzicki¹⁸, który przyczynił się do powstania Plant¹⁹, jest autorem licznych publikacji z zakresu sztuki ogrodowej, miał też w Niedźwiedziu szkółkę roślin²⁰.

i szklarniowe, drzewa i krzewy gruntowe, rośliny w korzeniu trwałe pod gołym niebem, rośliny roczne i dwuletnie [b.m. b.r.]. Por. Jakub Dolatowski, *Drzewozbiór Stanisława Wodzickiego*, cz. 1, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Dendrologicznego” 2011, t. 59, s. 23–35.

¹⁶ ANK, Akta miasta Krakowa, sygn. 29/33/Kr 6783–6784 (Planty i ogrody – prace przy zakładaniu Plant, wynajęcie stróża, dzierżawy, ogrodnik miejski, 1817–1912); ANK, Akta miasta Krakowa, sygn. 29/33/Kr 6640 (Park Krakowski – sadzenie drzewek i krzewów, pilnowanie porządku, 1911–1920); ANK, Akta miasta Krakowa, sygn. 29/33/Kr 6258 (Ogrody miejskie – zamknięcia rachunkowe, rewizje stanu kasy itp., 1935–1940).

¹⁷ ANK, Akta miasta Krakowa, sygn. 29/33/Kr 6648 (Park Jordana – plany, kosztorysy, urządzenie parku, 1887–1908); Akta miasta Krakowa, sygn. 29/33/Kr 6647 (Park Jordana – plany, kosztorysy, urządzenie parku, 1909–1915).

¹⁸ Stanisław Wodzicki, *O chodowaniu [sic!], użytku, mnożeniu i poznawaniu drzew, krzewów, roślin i ziół celniejszych: ku ozdobie ogrodów przy zastosowaniu do naszej strefy...*, t. 1–6, Kraków 1818–1828.

¹⁹ Bogusław Krasnowolski, *Krakowskie Planty – zarys dziejów*, Kraków 2018; A. Zachariasz, *Zielony Kraków...*, s. 260–274.

²⁰ J. Dolatowski, *Drzewozbiór Stanisława Wodzickiego*, cz. 1..., s. 23–35. Pisze on „Wodzicki zgromadził w swym arboretum, według moich zliczeń, przedstawicieli ponad

Doceniane jest też dzieło B. Maleckiego, najbardziej znanego krakowskiego ogrodnika miejskiego (Inspektora Ogrodów Miejskich z ul. Lubicz 23) od 1881 r., którego dzieło przejął Aleksander Gauze²¹.

Jak pokazuje tok postępowania konserwatorskiego, w podejmowaniu rekonstrukcji zabytkowych terenów zieleni badanie archiwaliów stanowi ważny element pracy badawczej²². W przygotowaniu projektów dla zabytkowych terenów zieleni realizowane są kolejno czynności niezbędne dla pełnej wiedzy o obiekcie. Istotne jest zbadanie: stanu prawnego obiektu, rozpoznania stanu własnościowego i historycznych granic zabytkowej kompozycji w kontekście form ochrony z uwzględnieniem powiązań widokowych. Równolegle prowadzone są badania archiwalne, a dla przekształceń krajobrazu ważne są badania ikonografii, kartografii, historycznych planów oraz niepublikowanych i publikowanych źródeł. Pozyskane dane pozwalają ustalić historię obiektu i zachodzące w nim przekształcenia, mogą wskazać zastosowane rośliny i materiały (np. nawierzchnie, rodzaj i układ kamieni, detale małej architektury itd.). Równolegle przygotowywana jest inwentaryzacja roślinności, integralna z wcześniejszymi opracowaniami. Daje ona podstawę do przygotowania stratygrafii gatunkowej i wiekowej oraz wskazań najcenniejszych egzemplarzy (np. z powodów kompozycyjnych). Niezbędne jest wykonanie inwentaryzacji stanu istniejącego, wszystkich elementów znajdujących się na terenie, w tym też podziemnej infrastruktury. Pogłębione dane mogą przynieść prace terenowe oraz analizy inwentaryzacji zieleni oraz badania archeologiczne wspomagane skanningiem i rozpoznaniem georadarowym, które zwykle wykonuje się w oparciu na studiach historycznych. Taki zestaw danych jest podstawą do pokazania

1400 taksonów drzew i krzewów, co jest liczbą ogromną”. Dla porównania podaje: „zaokrąglone dane innych ówczesnych polskich kolekcji dendrologicznych – w Puławach Czartoryska zebrała, jak można szacować na podstawie jej znanej pracy o ogrodach, opatrzonej katalogiem roślin (1805), ponad 100 różnych gatunków i odmian, w Podzamczu w 1815 r. rośło ich około 150, w Łańcucie zgromadzono około 100 różnych gatunków i odmian”, s. 27.

²¹ Bolesław Malecki, *Plantacje, ogrody i urządzenia ogrodowe miejskie w Krakowie*, Kraków 1907; Aleksander Gauze, *Kraków w zieleni*, „Ogrodnictwo” 1931, z. 6, s. 166–181.

²² Anna Mitkowska, Katarzyna Fabijanowska, Dorota Uruska-Suszek, Agata Zachariasz, Krzysztof Tor, *Model postępowania konserwatorskiego dla zdezastrowanych założeń ogrodowych przejmowanych przez Agencję Rynku Rolnego Skarbu Państwa*, Warszawa 1994; A. Zachariasz, *Zielony Kraków...*, s. 17–50.

proweniencji, wskazania dzieł o podobnych cechach, prowadzenia studiów porównawczych oraz określenia faz rozwoju kompozycji ogrodowej, co pozwala wskazać okres najbardziej reprezentatywny i cechy unikatowe dzieła sztuki ogrodowej. Kolejny etap polega na sformułowaniu wytycznych konserwatorskich i projektowych. Dalej, wykonując projekt gospodarki zielenią, należy podać powody określonych działań, np. wyznaczenia drzew do usunięcia czy do pielęgnacji (wskazane może być też etapowanie wycinek). Przyczyny mogą być dwojakie: stan zdrowotny i kompozycja, ale w każdym przypadku wymagana jest zgoda konserwatorska. Prace zamykają: projekt rekonstrukcji, rewaloryzacji – koncepcja, następnie projekty wykonawcze.

Studia archiwalne pozwalają porównać i ocenić przydatność dokumentów do prac rekonstrukcyjnych. Wiele jest planów w małej skali, jak np. plany miast z podstawowym przeznaczeniem terenu, w którym wyodrębniona jest też zieleń ogrodów i parków, cmentarze, niejednokrotnie zielone ulice. Dużą wartość dla rozpoznania terenu mają też kolejne plany Twierdzy Kraków. Cenne dla kompleksowych badań są plany katastralne w skali 1:2 880, które pokazują przekształcenia w szkicach indykacyjnych. Zarejestrowane na nich plany ogrodów zachwycają, szczególnie kolorowe pierworisy i „wiedenki”, ale też kolorowane litografie. Przykładowo w Krakowie podziwiać można grafikę takich obiektów, jak: Plantacje, ogród Strzelecki, Botaniczny, ale też nieistniejących już ogrodów rozrywkowych, np. ogrodu Kremerowskiego przy ulicy Łobzowskiej czy rezydencjonalnego angielskiego też na Wesołej²³.

Mapy archiwalne coraz częściej zestawiane są ze współczesnymi bazami danych dla planowania i prognozowania zmian, w tym także krajobrazu kulturowego²⁴. Systemy Informacji Geograficznej (GIS) jako bazy danych

²³ ANK, Kataster galicyjski, sygn. 29/280/1152 (Stadt Krakau mit den Vorstädten Kleparz, Czarna Wieś, Piasek, Stradom, Wesoła, Smoleńsko u.[nd] Kazimierz sammt Kawiory in Galizien Krakauer Kreis Bezirk Stadt Krakau, skala 1:2 880).

²⁴ Iwona Jażdżewska, *Zastosowanie Systemów Informacji Geograficznej (GIS) w zachowaniu dziedzictwa kulturowego*, [w:] *Rola nauki w zachowaniu dziedzictwa kulturowego: współpraca między uczelniami wyższymi a muzeami, archiwami i służbami konserwatorskimi na terenie regionu łódzkiego*, red. Bogusław Więcek, Jan Perkowski, Łódź 2010, s. 167–183; Agnieszka Wilkaniec, Anna Gałęcka-Drozda, Miłosz Walerzak, Agnieszka Rosada, *Zastosowanie programów GIS w analizie historycznych założeń zieleni*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury Oddział PAN w Krakowie” 2017, t. 45, s. 233–244.

generujące określone atrybuty przestrzenne pozwalają gromadzić, przetwarzać, edytować i udostępniać bazy na potrzeby wielokryterialnych analiz przestrzennych w małej skali, w tym atrybuty krajobrazu, powiązania kompozycyjne, dominanty, układ zieleni, wody, nasłonecznienie, bonitację, ale też zmiany własności, transport, zabudowę, a także chłonność wizualną. Wszystko to w zestawieniu z mapami historycznymi daje informacje do badań, analiz przestrzennych, widokowych, wspomaga zarządzanie i planowanie krajobrazu, decyzje planistyczne i projektowe, umożliwi monitoring miejsc ważnych dla kształtowania krajobrazu kulturowego.

Rzadsze są detale w dużej skali pokazujące konkretne projektowane elementy, projekty zieleni, rysunki wykonawcze. W krakowskim archiwum interesujące jest archiwum Jana Zawiejskiego, w którym pokazano m.in. zagospodarowanie otoczenia Teatru Miejskiego, w tym rzut parteru przed elewacją frontową i projekty wykonawcze małej architektury. Ważne są też detale w tekach dotyczących np. parku Krakowskiego, Plantacji czy parku Jordana.

Tereny zabytkowej zieleni – ogrody, parki, zieleńce, zielone ulice rejestrowane na mapach archiwalnych

Różnorodne zagadnienia związane z projektowaniem i planowaniem zieleni są szeroko analizowane i opisane²⁵. W kompozycji miasta zieleń stanowi istotny element jego morfologii. Strukturalizuje układ urbanistyczny: łączy i dzieli, przegradza, izoluje, przesłania i maskuje, zdobi i podkreśla. W bezlistnej porze zza graficznej kurtyny pokrojów drzew odczytać można zarysy brył i sylwety budynków. Tak więc tę sezonową zmienność można oceniać zarówno jako atut i pozytywną wartość, jak i jako element negatywny. Ten ostatni występuje wówczas, kiedy brak pielęgnacji powoduje przesłonięcie charakterystycznych widoków czy panoram, zarośnięcie osi widokowych. Stan terenów zieleni, stopień ich urządzenia i dbałość o nie uznaje się za rodzaj miernika poziomu jakości życia i rozwoju cywilizacyjnego, gdyż podobnie jak piękny krajobraz są dobrem, które można zaliczyć do potrzeb wyższego rzędu.

²⁵ Władysław Czarnecki, *Planowanie miast i osiedli*, t. 3: *Krajobraz i tereny zielone*, Warszawa 1968; Marek Czerwieniec, Janina Lewińska, *Zieleń w mieście*, Warszawa 1996; J. Bogdanowski, *Polskie ogrody ozdobne...*; A. Zachariasz, *Zieleń jako współczesny czynnik miastotwórczy...*

Historyczne plany i mapy są doskonałym źródłem pozwalającym na rozpoznanie, odczytanie i interpretację, zarówno kompozycji, jak i powiązań przestrzennych elementów. Pozwalają też na określenie: wnętrza, osi głównych pierwszorzędnych i drugorzędnych, ich zamknięć, a także dominant, subdominant oraz akcentów (tych pozytywnych i negatywnych, które z kolei można maskować np. wysoką zielenią). W Krakowie istnieje zestaw map, które trzeba sprawdzić przy podejmowaniu badań szczegółowych dotyczących konkretnych obiektów. Są to m.in., w układzie chronologicznym, plany: Kołłątajowski (1785), tzw. senacki Ignacego Enderlego (1808), plany katastralne (1847 i późniejsze, w tym szkice indykacyjne), plany Twierdzy Kraków i plan z 1947²⁶. Interpretacje ułatwiają też fotografie lotnicze.

Przekaz map historycznych jest mniej lub bardziej precyzyjny, a zależy od czasu powstania, celu, dla którego mapa została sporządzona, skali, zawartości treści i dokładności. Na przykład brak topografii jest wadą austriackich map katastralnych pokazujących m.in. Galicję. Wcześniej obszar ten obrazuje mapa Miega (1779–1782)²⁷, na której zarejestrowano informacje o ukształtowaniu terenu, przebiegu dróg i rzek, o układzie lasów. Jednak skala mapy Miega, czyli 1:28 800, w porównaniu do map katastralnych, edytowanych głównie w skali 1:2 880, pozwala tylko ogólnie analizować poszczególne obiekty. Pokazuje ona w zasadniczym zarysie i proporcjach, często z podkreśleniem dominant, urbanistykę miast, miasteczek i wsi. Zasadnicza morfologia układu jest czytelna, z pokazaniem funkcji. Natomiast znacznie dokładniejszy kataster pozwala szczegółowo śledzić zmiany, zwłaszcza gdy analizujemy pierworysy „wiedunki” i szkice indykacyjne²⁸. Galicyjski kataster gruntowy stał się dla autorki przedmiotem szczegółowych badań kompozycji ogrodów angielskich, które pozwoliły wyciągnąć szczegółowe wnioski²⁹.

²⁶ Szczegółowy plan Krakowa z przyległymi gminami, stan 1947, skala 1:10 000, oprac. M. Kubiczek, <https://dawnemapykrakowa.pl/map/1947-szczegolowy-plan-krakowa-z-przyleglymi-gminami> (odczyt: 22.07.2024).

²⁷ Kriegsarchiv w Wiedniu, *Mieg Karte des Königreichs Galizien und Lodomerien, 1779–1782*, 1:28 800, <http://www.iaepan.vot.pl/galicja/index-de.html> (odczyt: 22.07.2024).

²⁸ Agata Zachariasz: *Przydatność archiwalnych źródeł kartograficznych dla współczesnych badań krajobrazowych*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego” 2012, t. 16, s. 63–83.

²⁹ Agata Zachariasz: „Plany katastralne ogrodów jako świadectwo rozwoju idei »ogrodu angielskiego« (na przykładzie Beskidu Niskiego i Pogórza)” Kraków 1996, praca

Mapy katastralne stanowią jednolite źródło, na którym zarejestrowano stan terenu ok. połowy XIX w. i później, co pokazują szkice indykacyjne (w niektórych przypadkach aż do lat 60. XX w.). Są też ważnym materiałem źródłowym do badań rozplanowania, kompozycji i przekształceń historycznego krajobrazu. Szczegółowe analizy dotyczące specjalistycznych zakresów, np. planowania przestrzennego, urbanistyki, ruralistyki, architektury *militaris* czy sztuki ogrodowej, potwierdzają ich przydatność dla badaczy. Mapy chętnie wykorzystywane są do badań pojedynczych obiektów, rzadziej do studiów kompleksowych. Katastry są też bardzo dobrym materiałem porównawczym do analiz współczesnych fotografii lotniczych i doskonałym narzędziem, które wspomaga pracę różnych specjalistów.

Mapy katastralne sporządzano do celów podatkowych, dla których ważne było zainwestowanie (przeznaczenie terenu) – podstawa wymiaru opłaty. Zainwestowanie to jeden ze składników rejestracji stanu krajobrazu, a oprócz niego na mapach oznaczono też: komunikację, stosunki wodne, mosty, roślinność (rodzaj: liściaste, iglaste, mieszane, owocowe, wybrane gatunki, a także rozplanowanie i formy roślinności typowe dla geometrycznej i swobodnej kompozycji, wiek drzew można interpretować przez wielkość piktogramów). Odczytać można również układy przestrzenne (granice działek, rozplanowanie, powiązania i sekwencje) oraz kompozycję (m.in. osie widokowe, ciągi widokowe, zamknięcia i otwarcia widokowe, powiązanie widokowe, punkty węzłowe kompozycji, dominanty i akcenty). W studiach urbanistycznych i ruralistycznych mapy katastralne wykorzystywane są do analiz rodzaju rozplanowania, podstawowych modułów struktury urbanistycznej, wielkości działek (typowych rozmiarów), szerokości, sposobu sytuowania zabudowy względem ulicy, układu zabudowy na działce, intensywności zabudowy i zainwestowania, parcelacji (szkice indykacyjne) oraz układu rozłogu pól. Analizy na potrzeby planowania przestrzennego pozwalają identyfikować na katastrach historyczne granice, podziały, a także centra, przysiółki, łąki, tereny podmokłe, leśne, zadrzewienia śródpolne, remizy (dla zwierząt i ptactwa – współcześnie ostoje bioróżnorodności) itp., także historyczne nazwy. Interesujące jest też zestawianie tych historycznych map ze współczesnymi oraz fotografiami lotniczymi, co pozwala

śledzić dynamikę zmian i, najczęściej, postępującą urbanizację, choć także sukcesję naturalną.

Pierworys, orientowany, przygotowany zgodnie z legendą, kolorowany, był podstawą do wykonania litografii. Na planszach pierworysowych umieszczano nazwiska i podpisy przygotowujących je geodetów. Na odbitkach litograficznych nie było legendy – publikowana w odrębnej instrukcji (kilkukrotnie, m.in. 1824, 1856)³⁰ – pokazywała, jak szczegółowa była treść mapy. Oznaczenia, piktogramy i wzorce rysowania wraz z kolorystyką to ok. 150 oznaczeń. Tak dokładny zestaw znaków pokazywał precyzyjnie pokrycie terenu (bez ukształtowania), zainwestowanie i sposób użytkowania działek, a także rodzaj dróg, upraw, typ lasów, materiały, z których wykonano budynki i budowle (drewniane i murowane) – wszystko co mogło mieć wpływ na wysokość podatków³¹. Uzupełnienie legendy stanowiły wzorce rysowania map³², w których pokazano, jak oznaczać rodzaje użytkowania terenu, m.in.: *Gartenland* (ogród, teren ogrodu), *Obst Garten* (ogród owocowy, sad), *Ackerland* (poła uprawne), *Wine garten* (winnica), *Hopfungarten* (uprawa chmielu), a także szczegółowe typy pokrycia terenu: *Sandbänke* (ławice, mielizny) *Flüsse* (rzeka, strumień), *Bache* (strumień, potok), *Ruine* (ruiny). W legendzie rozrózniono wyraźnie odmienne kompozycyjnie formy ogrodów: angielski, ozdobny i warzywny³³. Ogród angielski (*Englische Anlagen*), który w połowie XIX w. był bardzo popularny, pokazano jako układ nieregularny, ze swobodnym układem ścieżek, z liściastymi oraz iglastymi drzewami i z kępami krzewów. Ogród ozdobny (*Ziergarten*) – jako geometryczny, kwaterowy, czterodzielny, gdzie w punkcie przecięcia się ścieżek wprowadzono kolisty placyk, w którego centrum umieszczono fontannę, ze ścieżkami obsadzonymi prawdopodobnie żywopłotem. Ogród warzywny (*Gemüse Garten*) oznaczono jako regularne kwatery o skośnym 45° szrafie w dwóch kierunkach.

³⁰ *Instruction zur Ausführung der zum Behufe des allgemeinen Catasters in Folge des 8. und 9. Paragraphes des Allerhöchsten Patentens vom 23. December 1817 an geordneten Landes-Vermessung*, Wien 1824; *Instruction zur Ausführung der zum Behufe des allgemeinen Catasters*, Wien 1856.

³¹ Występowanie takich roślin, jak kasztany jadalne, oliwki i szafran potwierdza, iż oznaczenia przygotowano dla wszystkich krajów należących wówczas do cesarstwa austriackiego.

³² Opis oznaczeń map katastralnych *Instruction zur Ausführung der zum Behufe des allgemeinen Catasters in Folge...*

³³ W tym rodzaju przeznaczenia wyodrębniono ogród oliwny i kasztany jadalne.

Plany katastralne rysowane były bardzo precyzyjnie. W oparciu na dokładnej inwentaryzacji terenowej wykonywano pierworysy. W ogrodach oznaczano na nich nawet kwietniki (zielonymi i czerwonymi kropkami na jaśniejszym zielonym kolorze). W układach geometrycznych na płaszczyznach parterów pokazywano strukturę żywopłotów czy układ roślin. Następnie w Wiedniu z pierworysów przygotowywano płyty litograficzne. Zwykle wykonywało je dwóch autorów. Z porównań wszystkich wersji katastrów (pierworysy, „wiedenki”, kolorowane odbitki litograficzne, szkice indykacyjne) wynika, iż pierworysy są najdokładniejsze. W trakcie opracowania pierworysów na odbitki litograficzne szczegóły i detale ulegały uproszczeniu, podporządkowywane jednolitości legendy. „Wiedenki” – kolorowane odbitki litograficzne (przypominają pierworysy) – przygotowywano dla archiwum cesarskiego w jednym egzemplarzu. Są pięknym przykładem sztuki kartografii. Najwięcej w archiwach jest odbitek litograficznych, które wykorzystywano do bieżących prac, aktualizowano. Nie były tak kolorowe jak pierworysy i „wiedenki”. Stosowano w nich tylko kilka kolorów: czerwony (obiekty murowane), żółty (obiekty drewniane), niebieski (wody), szary i brązowy (drogi), oznaczano też, nie zawsze, tonacjami zieleni różne rodzaje terenów zieleni (np. nie tylko ogrody, parki, łąki). Ważne były granice działek o określonym przeznaczeniu (czarne), na nich wpisywano numery parcel. Ułamkami oznaczano podziały. O przeznaczeniu działki na budowlaną informował kolor opisu. Na tych mapach rysowano czerwonym kolorem wszelkie zmiany, czyli w ten sposób wykonywano szkice indykacyjne. Stanowią więc one ważny materiał do badań przemian i przekształceń. Rejestrowano na nich zmiany, niejednokrotnie z różnych okresów.

Studia, badania i analizy, w tym rozwarstwienia stylistyczne obiektów, potwierdzają wiarygodność map katastralnych³⁴. Dokładność rysunku map katastralnych poświadczają porównania z innymi z tego okresu. Wierność przekazu potwierdzają też badania terenowe, tak jak kataster zespołu dworskiego we wsi Słocina pod Rzeszowem i istniejące nadal na terenie parku: sosna wejmutka (samotnik), altana, czyli krąg drzew i obrzeżna aleja (dzika promenada). Czytelne znaki legendy pokazywały m.in. oznaczenie wysoki i niski las. Nie pozwalały jednak odzwierciedlić takich danych, jak:

³⁴ Por. Ewidencje zabytkowych ogrodów obecnie dostępne na stronie internetowej Narodowego Instytutu Dziedzictwa. Wiele ewidencji dla Krakowa i Małopolski wykonano w Zakładzie (obecnie Katedrze) Architektury Krajobrazu na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej.

gęstość, udział iglastych i liściastych gatunków czy wiek drzew. Porównanie wielu katastrów pokazuje, iż można spróbować określić wiek drzew na podstawie ich wielkości, a gęstość roślin (przez gęstość rozmieszczenia piktogramów). W niektórych ogrodach, które były w trakcie zakładania lub niedawno powstały, można też zauważyć, że drzewa i krzewy narysowano pomniejszonymi piktogramami, brakuje w nich też roślinności dorosłej. W niektórych przypadkach mogą pojawić się wątpliwości przy rozróżnieniu ogrodu geometrycznego od ogrodu użytkowego i sadu, które zwykle miały kompozycję regularną, często z kwaterami obrzeżonymi żywopłotem, np. z owocowych krzewów.

Litografie, jakimi były katastry, stanowią też piękny przykład grafiki. Tu podkreślić należy, że nie było obowiązku wiernego odtwarzania układów ogrodów, a jednak są one dokładnie pokazane, zindywidualizowane, można na ich podstawie opracować typologię, zestawiać je, porównywać, analizować udział poszczególnych typów kompozycji, form³⁵. Trzeba również brać pod uwagę, że w trakcie przygotowania płyty rytownicy upraszczali zbyt ozdobne formy lub upiększali skromne układy. Na katastrach rzadsze są detale, takie jak altany czy rabaty, choć niekiedy są rejestrowane, np. w Krakowie przy ulicy Stradom pod Wawelem i przy klasztorze Bernardynów w niewielkich ogrodach przy hotelach Pod Złotym Wołem i Pod Różą³⁶. Podobnie w zespole parkowym Florkiewiczów w Młoszowej (rzuty), gdzie zobaczyć można drewniane ogrodowe altany (jedna to chiński parasol) narysowane w aksonometrii nie tylko na kolejnych mapach katastralnych, ale i na szkicu indykacyjnym zmiany kompozycji parku³⁷ (il. 39–40).

Zdarzają się też mapy katastralne, na których dostrzeżono błędy, np. źle podane zostały odległości pomiędzy poszczególnymi elementami, np. stawów i stromych wysokich skarp. Takie sytuacje ujawniają się przy porównaniu map historycznych i współczesnych. Tego typu błędy zauważono np. na mapie ogrodu pałacowego w podkrakowskich Kościelnikach. Warto zwrócić uwagę, że te przekłamania czy niedokładności pojawiały się wówczas, gdy teren miał bardzo urozmaiconą topografię, był pocięty, ze skarpa-

³⁵ A. Zachariasz, „Plany katastralne ogrodów jako świadectwo rozwoju idei »ogrodu angielskiego«...”.

³⁶ Eadem, *Zielony Kraków...*, s. 86.

³⁷ ANK, Kataster galicyjski, sygn. 29/280/539 (Dorf Młoszowa in Galizien Krakauer Kreis, 1848, skala 1:2 800); ANK, Kataster galicyjski, sygn. 29/280/541 (Młoszowa in Galizien, 1873, skala 1:2 800).

mi, jarami, wąwozami. Błędy tego rodzaju nie miały wpływu na wysokość podatku, gdyż teren znajdował się w obszarze tego samego przeznaczenia (funkcji).

Interesujące jest oglądanie krajobrazu i zieleni pokazanych na katastrze Krakowa w połowie XIX w. Dzisiaj zniknęła większość ogrodów, miasto rozwinęło się, wypełniło kwartałami zabudowy. Jednak na mapach ciągle można podziwiać duży ogród Strzelecki (dziś zmniejszony o połowę), obsadzone drzewami ulice Lubicz, Topolową i Rakowicką oraz liczne kompozycje modnych wówczas ogrodów angielskich, czyli swobodnych, np. przy pałacyku Macieja J. Brodowicza (il. 34)³⁸. Na katastrach są też ogrody rozrywkowe, czyli ta grupa krakowskich ogrodów, która zniknęła z krajobrazu miasta. Były wśród nich takie obiekty, jak usytuowane wewnątrz twierdzy w dzielnicy Wesoła ogrody Baumana przy kościele św. Mikołaja, naprzeciwko nich ogród Szaura (później Alexandrowej), Krzyżanowskiego i angielski Frantza (znany jako Wodzickiego) nieopodal klasztoru Kapucynów oraz Kremerowski – przy ulicy wiodącej do Łobzowa³⁹. Ten ostatni był jednym z częściej uczęszczanych. Zajmował rozległy teren, a istotnym elementem jego krajobrazu był układ wodny. Ogród Kremerowski miał kompozycję swobodną od południa i wschodu, natomiast geometryczną od zachodu i północy w postaci prostokątnych stawów ramowanych drzewami i czterech zadrzewionych kwater pomiędzy nimi⁴⁰. Walery E. Radzikowski w przewodniku odnotował:

Był w Krakowie, przy ulicy Łobzowskiej, ogród Kremera ze stawem, gdzie publiczność krakowska zwykła była szukać wytchnienia pod starymi drzewami, za czasów Rzeczypospolitej Krakowskiej i nieco później, lecz z przejściem tej posiadłości w ręce Karmelitanek Bosych, które tam urządziły swój klasztor [...] zakątek ten zmienił swe przeznaczenie⁴¹.

³⁸ Później Wołodkowiczów; ANK, Kataster galicyjski, sygn. 29/280/1152 (Stadt Krakau mit den Vorstädten Kleparz, Czarna Wieś, Piasek, Stradom, Wesoła, Smoleńsko u.[nd] Kazimierz sammt Kawiory in Galizien Krakauer Kreis Bezirk Stadt Krakau, skala 1:2 880).

³⁹ Ambroży Grabowski, *Wspomnienia Ambrożego Grabowskiego: z ilustracjami*, t. 2, Kraków 1909, s. 196–198; Barbara Stępniewska, *Ogrody Krakowa*, Kraków 1977.

⁴⁰ ANK, Kataster galicyjski, sygn. 29/280/1152 (Ogród Kremerowski przy drodze do Łobzowa, Plan katastralny, 1848, skala 1:2 880, Stadt Krakau mit den Vorstädten Kleparz, Czarna Wieś, Piasek, Stradom, Wesoła, Smoleńsko u.[nd] Kazimierz sammt Kawiory in Galizien, Krakauer Kreis, Bezirk Stadt Krakau).

⁴¹ Walery Eliaasz Radzikowski, *Kraków*, Warszawa [b.r., po 1922], s. 511.

W 1875 r. siostry karmelitanki, z pomocą finansową braci Grocholskich, których siostra była w klasztorze, kupili posesję przy ulicy Łobzowskiej. Wyremontowali istniejącą tu willę (pałacyk). W latach 1903–1905, przy ulicy Łobzowskiej 40, Tadeusz Stryjeński wybudował zespół klasztorny i kościół ss. Karmelitanek Bosych według projektu Franciszka Mączyńskiego. Kolejne plany: Twierdzy Kraków⁴² i plan szczegółowy z 1947 r.⁴³ pokazują, jak ogród został przekształcony (il. 37–38).

Inne typowe dla Krakowa ogrody towarzyszyły kamienicom. Ogród śródblokowy to pojęcie wprowadzone przez J. Bogdanowskiego. Rozpoczął on w latach 70. XX w. badania nad grupą ogrodów ukrytych w kwartałach – blokach zabudowy śródmiejskiej⁴⁴. Bogdanowski jednoznacznie ukazał walory nie tylko tak oczywistych obiektów jak ogrody przy klasztorach, pałacach, pałacykach i willach, ale także wartość kompozycyjną, estetyczną i środowiskową ogrodów przy kamienicach czy czynszówkach. Badania te dotyczyły zabudowy dzielnic śródmieścia w obrębie Plant oraz obiektów zlokalizowanych w granicach tzw. drugiej obwodnicy (pomiędzy Plantami a Alejami Trzech Wieszców) w dawnych dzielnicach Nowy Świat, Piasek czy Wesoła. Efektem jego prac w pierwszym okresie były Karty katalogowe, w których znalazły się – według autorskiej koncepcji Bogdanowskiego – następujące informacje: dane adresowe, krótka charakterystyka, czas powstania lub próba jego ustalenia, wytyczne konserwatorskie, schematyczny plan oraz 2–3 fotografie⁴⁵.

Jeden z interesujących ogrodów śródblokowych znajdował się przy ulicy Szpitalnej 15. W 1877 r. posesję zakupiono pod budowę siedziby Kasy Oszczędności Miasta Krakowa (KOMK), a w latach 30. XX w. powstał tu

⁴² *Festungs-Umgebungsplan von Krakau, Blatt 21 Krakau*, wydawca K.u.k. Militärgeographisches Institut in Wien, http://maps.mapywig.org/m/K.u.K._maps/ (odczyt: 22.07.2024).

⁴³ Szczegółowy plan Krakowa z przyległymi gminami, stan 1947...

⁴⁴ Archiwum Wojewódzkiego Małopolskiego Konserwatora Zabytków (WMKZ), Janusz Bogdanowski, „Karty katalogowe ogrodów śródblokowych”, oprac. w latach 1975–1978 (maszyn.); Archiwum WMKZ, Janusz Bogdanowski, „Ogrody śródblokowe Krakowa. Klasyfikacja i optymalizacja użytkowania”, Biuro Rozbudowy Krakowa, 1979 (maszyn.); idem, *Problemy urbanistycznej rewaloryzacji zabudowy mieszkaniowej z przełomu XIX i XX w. na przykładzie Krakowa*, „Ochrona Zabytków” 1980, t. 33, nr 2, s. 104–115; idem, *Przedmowa redakcyjna*, [w:] *Parki i ogrody w Polsce...*, s. 25–34.

⁴⁵ Archiwum WMKZ, J. Bogdanowski, „Karty katalogowe ogrodów śródblokowych”...

modernistyczny ogród⁴⁶. Wcześniej, co pokazują plany, m.in. Kołłątajowski (1785), senacki (1802–1808) i katastralny (1847), na tym terenie, wewnątrz bloku zabudowy, zawsze znajdował się ogród⁴⁷. Budynek Kasy Oszczędności projektu Karola Borkowskiego i Karola Knausa (1880) zrealizowano w latach 1881–1883. To monumentalna historyzująca budowla o pałacowym charakterze w stylu manierystycznej architektury północnoeuropejskiej. Brak jest materiałów pokazujących projekt ogrodu. Prawdopodobnie, co wynika z planów z ok. 1882 r. i opisów z 1924 i 1927 r.⁴⁸, ogród stanowiły zachowane fragmenty wcześniejszej kompozycji z oranżerią i altaną. W latach 1927–1929, w sąsiedztwie budynku Kasy, przy ulicy św. Tomusza 22, 24 i 26, na działkach do niej należących, powstały domy dochodowe projektu Wacława Krzyżanowskiego, okalające wewnętrzny ogród. Projekty nie zakładały połączenia podwórek trzech kamienic z ogrodem Kasy. W latach 30. XX w. przeprowadzono gruntowny remont gmachu oraz odnowiono i częściowo przekształcono jego otoczenie. Powstał nowoczesny ogród, odbiegający od stylu budynku, ale stanowiący jego dobre uzupełnienie i doskonały przykład założenia modernistycznego towarzyszącego obiektowi użyteczności publicznej⁴⁹. Zaprojektowano ogród o układzie geometrycznym, asymetrycznym. Centralnym punktem kompozycji była fontanna ze sztucznego kamienia usytuowana na osi wejścia do ogrodu, w miejscu przecięcia dwóch prostopadłych ścieżek o nawierzchni z betonowych płyt, poprzerastanych trawą. Charakterystyczne, w nowoczesnym

⁴⁶ Agata Zachariasz, Anita Wójcik-Mirski, Katarzyna Fabijanowska, Grzegorz Obara, „Dokumentacja projektowo-kosztorysowa modernizacji i rekonstrukcji podwórza oraz ogrodu w posesji budynku przy ul. Szpitalnej 15 – gmachu d. Kasy Oszczędności m. Krakowa”, oprac. w Instytucie Architektury Krajobrazu, Wydział Architektury Politechnika Krakowska, Kraków 1998–1999 (maszyn. w archiwum autorki).

⁴⁷ Na Planie Kołłątajowskim w ogrodzie zaznaczono drzewa tworzące szpaler w części wschodniej, pozostała część dużego ogrodu ma nieregularny układ drzew. Plan senacki rejestruje ogród o geometrycznej kompozycji czterokwaterowy, w którym kwatery wewnętrzne są ramowane szpalerami tworzącymi aleje. Od wschodu zamknięty jest szpalerem drzew. Trudno określić, czy był to sad, czy ogród ozdobny. Nie można wykluczyć, że na terenie ogrodu były, znane z późniejszych opisów, altana i oranżeria. Altana to być może budynek na osi kamienicy przy wschodniej granicy działki, widoczny na planie z 1882 r. Murowana oranżeria o pow. 32 m² przylegała do muru posesji przy ul. św. Marka 27. Por. Archiwum Banku PKO, Opis inwentaryzacyjny, 30 kwietnia 1924, oprac. inż. Jan Peltz.

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ Wówczas wyremontowano też podwórze gospodarcze i zrealizowano zieleńcyk na dziedzińcu od ul. Szpitalnej.

stylu, były dwa aneksy przeznaczone do odpoczynku – niewielkie placyki o nawierzchni z płyt chodnikowych, każdy ze stołem i ławką wykonanymi ze szlifowanego sztucznego kamienia (terazzo), do którego domieszano biały grys wapienny. Ogród, według opisu z 1949 r., miał charakter „kwiatowo-owocowo-ozdobny”. Przygotowany projekt rewaloryzacji układu nie został niestety zrealizowany.

Badanie historii różnych rodzajów terenów zieleni obejmuje też ogrody przydomowe towarzyszące zabudowie jednorodzinnej. Studia archiwalne pokazują rodzaj opracowanych do poszczególnych pozwoleń zakresów dokumentacji, np. koncepcji, projektów budowlanych, wykonawczych. Ponad dziesięć lat temu analizowałam ogrody przydomowe malowniczego osiedla na południowo-wschodniej części zbocza wzgórza bł. Bronisławy, czyli osiedla na Salwatorze, które ma charakterystyczną, wyróżniającą się architekturę, a zieleń jest tu integralną częścią układu, występują tam pnącza, wysokie drzewa, krzewy ceniolubne paprocie i hosty, działki przepelnione są zielenią. Na ten zespół zabudowy w 1908 r. Towarzystwo Budowy Tanich Domów Mieszkalnych dla Urzędników ogłosiło konkurs. Nagrodzony został architekt krakowski Roman Bandurski, który zaplanował zespół domów, korzystając z wzorców koncepcji miasta ogrodu Ebenezerza Howarda. Część budynków zaprojektowała firma architektów Józefa Wilczyńskiego i Alfreda Kramarskiego. Dokumentacje projektowe, przechowywane w krakowskim Archiwum Narodowym, pokazały bardzo skromne zeszyty projektowe, niestety bez koncepcji otoczenia, bez projektów zieleni czy ogrodów. W porównaniu do współczesnej, gdzie plan zagospodarowania terenu podlega rygorom prawnym, dokumentacja była bardzo uproszczona. Nie zmienia to faktu, że osiedle współcześnie jest wypełnione zielenią, z domami w otoczeniu ogrodowym i zielonymi ulicami, z reprezentacyjną aleją Waszyngtona.

Detal ogrodowy

W ogrodach, oprócz układu kompozycyjnego wynikającego z rozplanowania i charakteru wnętrza ogrodowych, równie ważne są też rośliny i sposób ich kształtowania, użyte formy, a także elementy wyposażenia, mała architektura. Wzornictwo ogrodowe – formy roślinne i detale architektoniczne – łatwo mogą być zmieniane i przekształcane, a niejednokrotnie to one decydują o tożsamości i *genius loci* parku czy ogrodu. Projektowane dla konkretnego miejsca detale wzbogacają obiekty przez ich indywidualizację. O zmianach

detali decyduje gust i moda – estetyka i stylistyka. Jednak porównywalne znaczenie mają wykorzystywane materiały oraz technologie – istotne jest np., czy projekty są seryjne, czy indywidualnie wykonywane do konkretnych miejsc (np. balustrada projektowana przez Tadeusza Stryjeńskiego dla otoczenia Teatru Miejskiego w Krakowie). Detale historyczne były wykonywane z tradycyjnych materiałów: kamienia, cegły, metalu, drewna. Z czasem wprowadzano do ogrodów nowoczesne tworzywa, m.in. beton, sztuczny kamień, szkło, metale, drewno klejone. Znaczenie ma również dostosowanie projektu do charakteru miejsca, w tym warunków sadzenia, które mogły się radykalnie zmienić. Tak jest np. na krakowskim Rynku, gdzie nawierzchnia kiedyś była przepuszczalna (bruk), a współcześnie została zmieniona, dodatkowo pod powierzchnią powstało podziemne muzeum. W obliczu realizacji projektu z budżetu obywatelskiego *Posadźmy drzewa na Rynku Głównym*⁵⁰ pokazuje to zaledwie część współczesnych problemów, dla których badania archiwalne mają duże znaczenie.

Rzadsze są detale w dużej skali, pokazujące konkretne projektowane elementy (jak np. w Młynowie Chodkiewiczów⁵¹, modernistyczne detale w parku Krakowskim czy historyzujące partery przed Teatrem Miejskim w Krakowie). Detale i ich zmiany łatwiej prześledzić na historycznych fotografiach. Reprezentują różne style, zdarza się, że nowy stylistycznie detal pojawia się w innym stylowo ogrodzie, np. secesyjna część Plant z sadzawką. Wzornictwo w projektowaniu ogrodów i parków to nie tylko efekt kreatywności i inwencji, ale też jakości materiałów budowlanych i roślinności, estetyki, dostosowania do krajobrazu i klimatu, a także trwałości, która jest zwykle uzależniona od procesów zachodzących w środowisku. Te elementy naturalne (roślinne) i kulturowe (antropogeniczne) są ważne dla charakteru, specyfiki i budowania charakteru miejsc. Historyczny i współczesny detal – projektowany z materiałów tradycyjnych i nowoczesnych, może być stan-

⁵⁰ Edycja Budżet Obywatelski 2022, Kraków, Projekt ogólnomiejski, https://budzet.krakow.pl/projekty2022/4410-posadzmy_drzewa_na_rynku_glownym_.html (odczyt: 10.05.2024).

⁵¹ ANK, Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów, sygn. 29/630/2980 (Plan sytuacyjny nowoprojektowanego pałacu, zabudowań pałacowych i parku w Młynowie, oprac. Ludwik Szlegel, ok. 1790 r.); ANK, Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów, sygn. 29/630/2998 (Projekt grotty w ogrodzie pałacowym. Fasada i rzut poziomy, oprac. Leopold Schlegel, ok. 1801–1805); ANK, Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów, sygn. 29/630/3001 (Projekt chińskiej altanki w ogrodzie pałacowym. Przekrój pionowy, elewacja, rzut poziomy, oprac. F. Kruszewski, ok. 1801–1805).

dardowy i powtarzalny. Czasami jednak wykonywany jest indywidualnie do wybranych obiektów. Nierzadko jest też unikatowym dziełem sztuki. Detale mają wpływ na skalę i artykulację. W szczegółowej skali rozwiązań wyrażają idee projektowe. Ważny jest wybór materiału na detal, gdyż określa formę oraz zwykle decyduje o rozmiarze i fakturze. Kreują charakter i wizerunek poszczególnych fragmentów parku, ogrodu, placu i ulicy.

Detale kształtowane przez roślinność to formy, kolory, faktury, sezonowa zmienność, zapach, czasem dźwięk, np. szum traw. Tu w zależności od skali obiektu detale to drzewa, krzewy, rośliny jednoroczne, byliny, pnącza, a z nich można kształtować m.in. różne typy parterów i rabat, obwódki, żywopłoty, girlandy, klomby, grupy.

Dobrym przykładem dla pokazania ewolucji parterów jest zagospodarowanie otoczenia Teatru Miejskiego w Krakowie. Plan otoczenia nowego Teatru Jana Zawiejskiego zawiera historyzujący układ parterów dywanowych z dużym udziałem krzewów⁵². Widoczne są charakterystyczne dla epoki koliste rabaty dywanowe. Dawały one możliwość wprowadzania barwnych kobierców, w których stosowano rośliny atrakcyjne z kwiatów i liści, głównie introdukowane, często subtropikalne. W przypadku przedpola teatru widoczne są też bieżące prace interwencyjne, szybkie rysunki aktualizacji detalu, bo część prac wykonano i trzeba było natychmiast dokonać zmian przez konkretne rozwiązania projektowe (w tym przypadku dotyczące stopnia i wprowadzenia balustrady). Zawiejski na atramentowym rysunku napisał:

Wielmożny Panie Dyrektorze! Przepraszam za szkic „atramentowy”, ale nie mam jeszcze nic pod ręką – kratę ozdobiłem trochę od góry, aby na niej nie siadano i darto sukien – Jeżeli będzie odpowiadać to zrobię zaraz *detail* – ale proszę pierwiej o przysłanie ślusarza – trzeba „zaczątek” S omówić. Najwyższy czas kratę zrobić – skoro wczoraj znowu się ktoś przewrócił, sługa Zawiejski 12/11/99. Kot⁵³ umyślnie nie podaję aby mierzył ślusarz w naturze⁵⁴.

Późniejsze obsadzenia wokół teatru zastosowane przez B. Maleckiego pokazują fotografie Natana Kriegera wykonane po 1900 r. (il. nr 43–45).

⁵² ANK, Teki architekta Jana Zawiejskiego, sygn. 29/1463/6 (Plan otoczenia nowego Teatru. Plan sytuacyjny Domu Machin w Krakowie, sygnowano Jan Zawiejski, ok. 1888 r.).

⁵³ Kot wysokościowych, czyli oznaczenie na rysunku budowlanym położenia wysokościowego powierzchni, krawędzi lub punktów obiektu budowlanego.

⁵⁴ ANK, Teki architekta Jana Zawiejskiego, sygn. 29/1463/6 (Plan otoczenia nowego Teatru. Plan sytuacyjny Domu Machin w Krakowie, sygnowano Jan Zawiejski, ok. 1888 r.).

Przed teatrem regularny parter dywanowy podporządkowano osiowo fasadzie teatru. Usytuowany na spadku w kierunku ulicy Szpitalnej jest lepiej eksponowany dla widza. Na osi umieszczono popiersie Aleksandra Fredry. Zastosowano tu rośliny subtropikalne, trawy, rośliny w donicach. Parter okala żeliwna opaska. W otoczeniu ważnego obiektu przy Plantach pojawiły się modne reprezentacyjne partery dywanowe i subtropikalne, a także festony, dla których jako punkt zaczepienia posłużyły drzewka o formach piennych lub paliki je podpierające. Widoczne jest też na pierwszym planie żeliwne niskie obrzeże trawnika, a w głębi latarnie. Partery projektowane były prawdopodobnie przez Maleckiego.

Bolesław Malecki był ważną osobą dla krakowskich ogrodów publicznych i terenów zieleni. Przekształcił Planty, zaprojektował park Jordana (wykorzystując wcześniejszy układ Karola Zaremby dla wystawy rolniczo-przemysłowej w 1887 r.) i Planty Dietlowskie. Był też autorem kilku publikacji. Opisał Planty Krakowskie (1888) oraz opublikował *Ogród ozdobny: rośliny pnące i wijące [...] (1901)*, *Ogród ozdobny: dobór roślin kwiatnikowych, kobiercowych i dekoracyjnych [...] (1901)* oraz *Róże: ich historia, opisowa klasyfikacja [...] (1907)*⁵⁵. Udzielał się na niwie społecznej, był m.in. członkiem komitetów wystaw ogrodniczych i członkiem komitetu wykonawczego Wystawy Architektury i Wnętrz w Otoczeniu Ogrodowym w 1912 r. Partery przez niego projektowane zaspokajały XIX-wieczny gust (historyzujący i eklektyczny z elementami egzotyki). Przybierały najrozmaitsze kształty: owalu, okręgu, ale były też floralne, dostosowane do pomników. Pisał: „Dekoracyjno-kwiaciarskie ogrodnictwo, nastęrcza w ogóle szerokie pole do zrealizowania własnych pomysłów w przyozdabianiu ogrodu”. Malecki podkreślał, jak ważna jest znajomość indywidualnych cech roślin, „warunki, w jakich kwitną obficie, intensywniej koloryzują liście, jaką mają postać, wysokość wzrostu, kształt i barwę liści oraz kwiaty”. Zamieszczał dobór wyłącznie „wypróbowany”, „wyborny materiał kwiatnikowy i dekoracyjny”, dostosowany do warunków klimatycznych naszego kraju, nie pomijał jednak roślin introdukowanych⁵⁶.

⁵⁵ Bolesław Malecki, *Ogród ozdobny: dobór roślin kwiatnikowych, kobiercowych i dekoracyjnych [...]*, Warszawa 1904; idem, *Ogród ozdobny: rośliny pnące i wijące gruntowe oraz szklarniowe*, Kraków 1901; idem, *Róże: ich historia, opisowa klasyfikacja, użytkowanie, hodowla gruntowa i doniczkowa*, Kraków 1907.

⁵⁶ B. Malecki, *Ogród ozdobny: dobór roślin...*, s. 5–7.

Przykłady modernistycznego układu architektury i małej architektury dla parku Krakowskiego pokazują zbiory Archiwum Narodowego w Krakowie. Park powstał w 1885 r., potem było kilka koncepcji na zagospodarowanie (m.in. w ramach konkursu na plan Wielkiego Krakowa w 1910 r.). W 1938 r. lub nieco wcześniej powstał projekt uporządkowania parku Krakowskiego, wykonany przez Wydział Budownictwa Oddziału Zabudowy Miasta, który był realizowany w terenie w latach 1938 i 1939⁵⁷. Projekt zakładał całkowitą zmianę kompozycji parkowej z geometrycznej na swobodną (il. 46). Nowe krzywoliniowe alejki powstały częściowo w oparciu na starych, wykorzystano również, nie zawsze umiejętnie, wcześniejsze szpalerowe dosadzenia. Z parku usunięto wszystkie budynki i pływalnię, pozostawiając jedynie stróżówkę i transformator. Nowym elementem był, zaprojektowany na osi wejścia głównego przy stawie, przechodni pawilon kawiarni o modernistycznej formie (il. 52–53). Wzdłuż ulicy Szymanowskiego zaproponowano niewielkie „gabinety”, zaciszne miejsca do wypoczynku. Zaprojektowano też nowoczesne ławki. Całkowicie przekształcono układ wodny. Znacznie powiększono staw, który zyskał miękkie linie brzegowe oraz dwie wyspy: jedną kolistą z mostkiem i altaną okoloną drzewami, drugą podłużną, gruszkowatą z drzewami. Staw, który zwęzał się pośrodku, przedzielał łukowaty mostek. Pod nim, co pokazują rysunki, mogły przepływać łódki. Ich trasa wiodła z przystani usytuowanej w rejonie obecnego placu zabaw. Z tego okresu pochodzi notatka z 2 marca 1938 r.:

Do Oddziału Budowli Miejskich Wydziału Budowlanego. W załączeniu przesyła się 1 kopię projektu uporządkowania Parku Krakowskiego z prośbą o: 1. Sporządzenie w porozumieniu z Oddziałem Zabudowy projektów szczegółowych pawilonu-kawiarni, stróżówki z ustępem publ., altany, mostków, wodotrysku, ustalenia typu ławek, opracowanie architektoniczne wejścia głównego i proj. tarasów od strony ul. Lea, 2. Przygotowanie szczegółowych kosztorysów powyższych robót.

Ze względu na konieczność rozpoczęcia robót na terenie całego Parku z wiosną b.r. zachodzi potrzeba ustalenia w najbliższych dniach 1-szego etapu realizacji uporządkowania parku i w związku z powyższym oddział zabudowy prosi o przygotowanie w możliwie najkrótszym czasie projektów: 1) ogrodzenia, 2) architektonicznego ujęcia wejścia głównego i skarp, 3) sporządzenia szczegółowych kosztorysów robót wyżej wymienionych⁵⁸.

⁵⁷ ANK, Archiwum planów Budownictwa Miejskiego w Krakowie, sygn. 29/1410/ABM TAU BUP 86, pl. 5732, 5784–5790, 5795, 5797 (Park Krakowski, projekt uporządkowania, 1938, niezrealizowane obiekty architektoniczne, kawiarnia i mostki).

⁵⁸ *Program inwestycyjny Stołecznego Królewskiego miasta Krakowa na okres 1937/38–1943/44 r.*, Kraków 1938 (opublikowany w czasie, kiedy prezydentem Stołecznego Kró-

Przewodnik Estreichera z 1938 r. podaje, że w parku jest kawiarnia i sadzawka z łódkami, a załączony do niego plan pokazuje już nowy układ parku z dwoma wyspami, mostkiem i kawiarnią, choć projekt nie został w pełni zrealizowany⁵⁹. Ten układ powtarzają też plany miasta z tego okresu.

Zieleń w urbanistyce, planowanie systemu terenów zieleni

Ważne są inicjatywy planistyczne realizowane na początku XX w., szczególnie po odzyskaniu niepodległości. Rozwijała się urbanistyka. Powstawały projekty dla miast, tworzone plany regulacyjne, ogłaszano konkursy urbanistyczne i architektoniczne. Wykorzystywały one najnowszą wiedzę urbanistyczną i idee, takie jak miasto ogród czy strefowanie polegające na wyznaczaniu w planie konkretnych rodzajów użytkowania terenu. W Planie regulacji Wielkiego Krakowa (1909) – pierwszym na ziemiach polskich konkursie urbanistycznym – wprowadzono takie rozwiązania. W warunkach konkursowych zapisano w kwestii terenów zieleni:

Stosownie do przyszłego wzrostu ilości mieszkańców Wielkiego Krakowa w projekcie znaleźć winny poczesne miejsce: rozszerzony park Jordana, place sportowe i place zabaw, możliwie w różnych częściach miasta i park ludowy. Projektować je należy na tanim gruncie budowlanym i odległym od ruchu ulicznego i to, o ile możliwości, należącym do gminy m. Krakowa, względnie do c.k. Skarbu wojkowego, lub na większych obszarach prywatnych⁶⁰.

W tym okresie zieleń stała się istotnym elementem planów regulacyjnych, planowano ulice z drzewami, a także zieleńce, skwery i parki publiczne. Czasem poszerzano ulice, nawet w obrębie Starego Miasta⁶¹. Zieleń kreowa-

lewskiego Miasta Krakowa był dr Mieczysław Kaplicki); ANK, Archiwum planów Budownictwa Miejskiego w Krakowie, sygn. 29/1410/ABM TAU BUP 86, pl. 5740, s. 1 (Projekt uporządkowania Parku Krakowskiego, skala 1:500, 23 marca 1938 r.). Część informacji pochodzi z wywiadu autorki z 1993 r. z dr. Mieczysławem Barbackim, który był pracownikiem Oddziału Zabudowy Miasta i w latach 1938–1939 uczestniczył w pracach terenowych w parku.

⁵⁹ Karol Estreicher, *Kraków. Przewodnik dla zwiedzających miasto i jego okolice*, wyd. 1, Kraków 1931; tam również zamieszczony został plan Krakowa wg litografii Kazimierza Rogalskiego.

⁶⁰ *Program i warunki konkursu na Plan Regulacji Wielkiego Krakowa*, „Architekt” 1910, nr 6–8, s. 89.

⁶¹ ANK, Akta miasta Krakowa, sygn. 29/33/Kr 6817 (Ulica Poselska – rozszerzenie przez obcięcie ogrodu XX Franciszkanów, 1870–1908).

ła nowe centra, np. na osiedlu Urzędniczym w Krakowie⁶² czy w Jaśle – park miejski. Zagospodarowywano bulwary nadrzeczne, co często związane było z zabezpieczeniem przeciwpowodziowym. Krakowskie plany regulacyjne powstawały przy realizacji planu Wielkiego Krakowa. Chętnie projektowano szpalery drzew wzdłuż ulic. Programowo traktowano je jako jeden z ważnych wizerunkowo elementów ulic. Wprowadzano szpalery z każdej strony ulicy, co dawało efekt alejowy. Projekty powstawały w Biurze Regulacji Miasta działającym przy Budownictwie Miejskim, w oddziale B, Kraków, pod kierunkiem Andrzeja Kłeczka. Potwierdzają to dokumenty archiwalne, m.in. Plan regulacyjny gruntów pofortecznych położonych przy parku Krakowskim (1919)⁶³.

W okresie międzywojennym wyraźne były tendencje utworzenia drugiego po Plantach zielonego pierścienia, który miał opierać się na Alejach Trzech Wieszców i Plantach Dietlowskich. A. Gauze pisał:

Kraków powoli przeistacza się w miasto w ogrodzie, zwłaszcza gdy się zważy, że plany zapuściły jakby „macki” w samo śródmieście, gdzie wyzyskano każde wolne miejsce i założono cały szereg większych lub mniejszych skwerów, jak przy ulicy Pijarskiej, Tomasz, Krótkiej, Brzozowej, Tynieckiej, Retoryka, pl. Kazimierza Wielkiego, Reytana itp. Prace przygotowawcze około założenia drugiego pierścienia plantacji biegnących w miejsce dawnych wałów kolejowych (strategicznej kolei cyrkumwalacyjnej) są w przygotowaniu, a gdy dodam, że nowe plantacje złączą się z wielkimi skupinami drzew i krzewów, jak park dra Jordana itd., to bez przesady musimy twierdzić, że kilkanaście lat utonie Kraków w zieleni⁶⁴ –

to bardzo optymistyczne słowa ówczesnego dyrektora plantacji miejskich. Współcześnie drzew przy ulicach jest znacznie mniej. Drzewa w śródmieściu są przywracane, choć nie wyznaczono standardów ich sadzenia. Historycznie chętnie sadzono głogi pośrednie ‘Paul’s Scarlet’, klony kuliste, robinie akacjowe odmiany kulistej, a współcześnie znacznie smuklejsze klony polne „Elsrijk” czy graby o kolumnowym pokroju, odmiany „Columnaris” czy „Fastigiata”. Drzewa są odtwarzane, np. przy uli-

⁶² Maciej Motak, *Osiedle Urzędnicze w Krakowie: urbanistyka i architektura 1924–1942*, wyd. 2 uzup. i rozszerz., Kraków 2020.

⁶³ ANK, Archiwum planów Budownictwa Miejskiego w Krakowie, sygn. 29/1410/ABM REG. III 119 (Plan regulacyjny gruntów pofortecznych położonych przy parku Krakowskim na Nowej Wsi, Dz. XV w Krakowie, plan wykonano w Biurze Regulacji Miasta przy Budownictwie Miejskim, oddz. B, Kraków, 30 czerwca 1919, skala 1:1 000).

⁶⁴ A. Gauze, *Kraków w zieleni...*, s. 177.

cy Poselskiej, gdzie przed budynkiem magistratu charakterystyczne były (i nadal są) ich kuliste formy.

Wizerunki miast, panoramy i widoki

O urodzie miasta współdecyduje jego krajobraz. W Krakowie są widoki ikoniczne, stanowiące kluczowy element tożsamości miasta, takie jak widoki na Wawel od północnego zachodu. Kraków słynął ze swych panoram, jego urodę uwieczniano wielokrotnie, m.in. w dziele Geografa Brauna i Fransa Hogenberga⁶⁵ czy na sztychu Matthäusa Meriana (1619)⁶⁶. Są to widoki pokazujące miasto o wyrazistej strukturze, podzielone Wisłą, w którym charakterystyczne są dominanty: Zamek Królewski na Wawelu i wieże kościołów. Jednym z elementów panoram są ogrody, zarówno klasztorne, jak i rezydencjonalne. W rezydencji łobzowskiej ogród włoski zaświadcza o utrwalonej na długie lata ulubionej kompozycji kwaterowej stosowanej przy dworach i pałacach.

Wiedza o występujących w terenie czy krajobrazie przekształceniach i formach historycznych pozyskana z archiwalnych źródeł kartograficznych może sprzyjać ochronie i kształtowaniu krajobrazu, może też służyć zachowaniu jego charakterystycznych cech. Zasadnicze elementy walorów krajobrazowych mających wpływ na oddziaływanie wizualne są następujące: skala, harmonia, równowaga i kontrast, proporcje i przestrzenna dominacja elementów, ilość i jakość panoram, otwarcie widokowych, ciągów i płaszczyzn widokowych. Dla odbioru widoku ważne jest położenie (np. na stoku, z przedpołem widoku, w zabudowie zwartej czy krajobrazie otwartym) i usytuowanie względem stron świata (dla widoczności ważne jest np. oświetlenie). Dla odbiorcy mają też znaczenie: hierarchia, asymetria, zmienność (np. uzależniona od pór roku), podobieństwo i ciągłość, łączenie i ogradzanie, przerwa i rytm oraz kształt, gęstość, faktura, kolor. Dynamika krajobrazu uzależniona jest od procesów w nim zachodzących. Nie tylko od tych uwarunkowanych porami roku (fenologia), ale również od możliwości przekształceń czy chłonności wizualnej, która w tym przypadku oznacza zdolność przyjęcia, wchłaniania przez krajobraz nowych obiektów, elementów, infrastruktury, bez naruszania jego charakteru.

⁶⁵ Jerzy Banach, *Dawne widoki Krakowa*, wyd. 2 uzupełn., Kraków 1983, s. 52. Widok z natury namalował Egidius van der Rye.

⁶⁶ *Ibidem*, s. 77.

Tereny zieleni stanowią istotny element fizjonomii krajobrazu miasta i jego walorów krajobrazowych, mają wpływ na ich jakość. Zieleń to pojęcie szerokie, w jej skład wchodzi też takie obszary, jak łąki, tereny trawiaste, otwarte i ich kulminacje terenowe oceniane jako elementy kompozycji, czyli punkty, ciągi i płaszczyzny widokowe, skąd podziwiać można panoramy miasta, otwarcia widokowe i dalekie prospekty. W Krakowie są to m.in.: wielka łąka miejska, czyli Błonia, łąka, gdzie odbywa się Rękawka przy kościółku św. Benedykta na Krzemionkach, także łąki w Pychowicach (z cennymi gatunkami roślin) i łąki Nowohuckie – forma ochrony przyrody. Każdy z opisanych elementów niesie w sobie jeszcze wartość symboliczną i niematerialną, co w odczytaniu wartości krajobrazu też ma znaczenie. Kwestie dotyczące ochrony i kształtowania zieleni mają swoje prawa – natury – z których zasadnicze to cykl pór roku, wzrost, dojrzałość i zamieranie przyrody, ale też odnawialność, gdy roślina z jakiegoś powodu zamiera. Rośliny jako żyjące tworzywo mogą być ekspansywne (zieleń synantropijna, samosiewna), podatne na zniszczenia, zamierające (szkodniki, choroby, zjawiska przyrodnicze, zanieczyszczenia środowiska, nawet niewłaściwie prowadzona pielęgnacja, np. zbyt wysoko podkrzesywane korony). Często przynosi to konkretne zmiany w krajobrazie: zarastanie, zasłonięcie widoku czy „wypadanie” – zniszczenie drzew ważnych kompozycyjnie w szpalerach, alejach czy form soliterowych, np. buk w odmianie purpurowej – okazały „król Plant” w Krakowie, którego zmogła gwałtowna wichura, co zdarza się coraz częściej jako przejaw zmian klimatu. Materiały archiwalne, takie jak mapy historyczne, projekty i fotografie pokazują atrakcyjność widokową terenów zieleni. Czy są to Plantacje miejskie, gdzie do dzisiaj czytelne są wglądy w dalekie perspektywy, np. u wylotu ulicy Piłsudskiego, gdzie na osi widoczny jest kopiec Kościuszki, czy z parku Bednarskiego w kierunku Krakowa przez most Piłsudskiego. Inna sytuacja jest w okolicach Wzgórza Wawelskiego, gdyż to ono jest z wielu punktów dominantą. Także niektóre z dawnych parków pałacowych i dworskich mają atrakcyjne widoki, np. park w Mogilanach na Beskidy i Tatry, park w Branicach na dolinę Wisły, podobnie jak park Dębnicki (niegdysiejszy park Lasockich), także na dolinę Wisły, ale też ma on osie widokowe na Wawel i klasztor Norbertanek na Zwierzyńcu. Walory widokowe niejednokrotnie zmieniają się w porze bezlistnej, tak jak w przypadku dworu Czeczów w krakowskim Bieżanowie, który odsłania się wówczas na zarośniętej skarpie.

Archiwalia pozwalają lepiej rozczytać i ocenić krajobraz jako kompozycję przestrzenną, w której postrzegane są: cechy całości i relacje poszczególnych części, struktura oraz układ wewnątrz i jednostek krajobrazowych. W panoramach czy widokach poszczególne składowe zespoły rezydencjonalnych mogą być percypowane jako dominanty czy akcenty. Niejednokrotnie są to wyróżniający kolor kwitnących drzew czy barwa liści, wyłaniające się ze ściany parku postrzeganej jako zwarty masyw. Szpalery czy aleje tworzą linie bądź rytm, ale równocześnie ukierunkowują wzrok patrzącego na konkretny widok lub przejmują funkcję kulis. W skali krajobrazu otwartego podmiejskiego istotne są zadrzewienia przydrożne czy śródpolne charakterystyczne na tle np. mozaiki układu pól. W Krakowie – zadrzewienia forteczne dróg rokadowych. W skali lokalnej, jednego wnętrza, nawet pojedyncze drzewo staje się dominantą i współdecyduje o kompozycji, np. dąb – drzewo wolności przed Collegium Novum.

W krajobraz związany z zielenią od najdawniejszych czasów wpisują się krakowskie kopce – porośnięte trawą budowle ziemne w formie płaskiego stożka o różnych kształtach i konstrukcji. Pełnią rozmaite funkcje, są miejscem kultu, pochówku, ale też punktem obserwacji. W Krakowie usypane z ziemi zielone wzgórza wraz z urządzonym otoczeniem są symbolem miasta, upamięniają ważne wydarzenia (kopiec Niepodległości – Piłsudskiego) i honorują osoby zasłużone, legendarne i rzeczywiste (kopce: Krakusa, Wandy oraz Kościuszki i Piłsudskiego). Stanowią element panoram, osi, są dominantą lub akcentem. Wyznaczone w planach zagospodarowania przestrzennego jako dominanty, powinny być monitorowane pod kątem zarastania zielenią. Z kopców roztaczają się wspaniałe widoki, a one same są wyróżnikami krajobrazu, stanowią przykład ekspozycji zarówno biernej, jak i czynnej. XIX-wieczna rycina pokazująca trzy krakowskie kopce potwierdza ich szczególny charakter budujący tożsamość miasta i jego przestrzeń symboliczną. Jako widoczne w wielu perspektywach znaki mocno budują pamięć o przeszłości. Upamięniają legendarne postacie Krakusa i Wandy (kopiec Krakusa od VII w. do początku IX w.; kopiec Wandy, ok. VII–VIII w.). Ta tradycja sypania monumentów i upamięniania zainspirowała społeczeństwo w XIX i XX w. do uhonorowania w ten sposób narodowych bohaterów – Kościuszki i Piłsudskiego.

Jakość widoków może być zagrożona przez brak odpowiedniej pielęgnacji roślin, które powodują zarastanie ponadlokalnych i lokalnych widoków. Historyczne fotografie pokazują odsłonięte kopce czy budowle, takie jak

wieża Maksymiliańska – fort Św. Benedykta na Krzemionkach przy kościele św. Benedykta, jako lokalne dominanty. Fort i kościół są w pełni widoczne, zlokalizowane przy stromych ścianach dawnego kamieniołomu. Dzisiaj postępująca sukcesja zmieniła zdecydowanie ich widoczność. Dla odsłonięcia historycznych widoków wskazane są przecinki, jednak zaleca się wcześniej sprawdzić, czy działania te nie zagrażają stabilności gruntów, np. wzgórze Lasoty z terenem przy kościele św. Benedykta. Ten przypadek pokazuje, że istotny jest stały monitoring kluczowych punktów, osi i ciągów widokowych. W zabytkowych miastach, takich jak Kraków, w których powiązania widokowe decydują o *genius loci*, wiedza o dominantach, płaszczyznach widokowych, osiach i ciągach widokowych w kontekście zieleni jest istotna. Dostrzegana w dokumentach planistycznych i formach ochrony zabytków, pozwala je lepiej chronić. Ochrona widoków jest też przedmiotem decyzji konserwatora zabytków, w niektórych przypadkach (np. nowych inwestycji) ważne jest sporządzenie ekspertyzy widokowej oraz jej opiniowanie przez wojewódzkiego konserwatora zabytków lub ekspertów. System terenów zieleni Krakowa, obecnie o układzie sieciowym, ma szansę podtrzymania tradycyjnych walorów dużej atrakcyjności turystycznej miasta.

Podsumowanie

Architekt krajobrazu czy projektant zieleni może w oparciu na źródłach historycznych odtworzyć przeszłość – ogród i park, szpaler czy bosket, klomb, rabatę czy wyszukany parter dywanowy. W interpretacji poszczególnych archiwaliów dotyczących zieleni niezwykle ważna jest świadomość historyczna. Składa się na nią wiedza o historii krajobrazu, o rozwoju sztuki ogrodowej, o przekształceniach, modach i elementach typowych dla epoki, w dużej i małej skali. Ułatwia ona odczytanie złożoności i wzajemnych relacji elementów krajobrazu kulturowego. Ta wiedza i zrozumienie pozwalają lepiej interpretować mapę, zobaczyć więcej na rycinie czy fotografii, identyfikować poszczególne elementy, rozpoznawać, z czego i jak były one wykonywane. Wśród współczesnych priorytetów planowania krajobrazowego są holistyczne spojrzenie na rozwój miejsca i łagodzenie ingerencji w system ekologiczny. Od końca XX w. znaczenia nabiera urbanistyka krajobrazowa. Jest to teoria, która zakłada, że najlepszy sposób planowania i organizacji struktury miasta to projektowanie jego krajobrazu, a nie budynków, zieleni stanowi jeden z kluczowych elementów takiego planowania.

Podkreślić należy, z pozycji badacza i projektanta, iż bardzo ważne jest przechowywanie różnych archiwaliów dotyczących historycznej zieleni komponowanej. Wśród istotnych kwestii pokazujących rozwój projektowania są: sposoby przygotowania dokumentacji, skala i szczegółowość rozwiązań, planów zagospodarowania i detali projektowych, szkice, wizualizacje, plansze prezentacyjne, dokumentacje z konkursów na obiekty architektury krajobrazu, fotografie, modele i ich fotografie, slajdy, specyfikacje techniczne, rachunki za rośliny, katalogi szkółek, zestawy roślin, inwentaryzacje, także listy, kontrakty, umowy projektowe, pliki cyfrowe, prezentacje multimedialne. Projektujący tereny zieleni przyczyniają się do tego, by czynić nasze otoczenie lepszym miejscem do życia, pracy i zabawy. Archiwa, przechowując ich pracę, dokumentują ją i dają szansę na lepsze poznanie, rekonstrukcje czy rewaloryzacje.

Otwieranie się w ostatnim okresie archiwów i zakładka „dostępne online” daje badaczom duże możliwości w otwartym dostępie – poznawania i porównywania, zestawiania planów i dokumentów. Wyszukiwanie przy użyciu słów kluczowych pozwala łączyć w czasie różne obiekty, czasem rozpoznać kreskę projektanta, podobny sposób prezentowania detali i przybliżyć autorstwo określonych dzieł. Krakowskie Archiwum Narodowe to pierwsze miejsce, do którego badacze zajmujący się historią urbanistyki, architektury, sztuki ogrodowej i urządzonych terenów zieleni kierują swe kroki. Teraz już mogą przygotować się do badań przed komputerem czy zamówić do czytelnika potrzebne materiały. Pozostaje mieć nadzieję, że tradycja archiwizowania będzie kontynuowana.

BIBLIOGRAFIA

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Banku PKO, Kraków, ul. Szpitalna 15

Opis inwentaryzacyjny, 30 kwietnia 1924, oprac. inż. Jan Peltz.

Archiwum Małopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Krakowie

Janusz Bogdanowski, „Karty katalogowe ogrodów śródblokowych”, oprac. w latach 1975–1978 (maszyn.).

Janusz Bogdanowski, „Ogrody śródblokowe Krakowa. Klasyfikacja i optymalizacja użytkowania”, Biuro Rozbudowy Krakowa, 1979 (maszyn.).

Archiwum Narodowe w Krakowie

Akta miasta Krakowa, sygn. 29/33/Kr 6640, 29/33/Kr 6817.

Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów, sygn. 29/630/2980, 29/630/2998, 29/630/3001.

Archiwum planów Budownictwa Miejskiego w Krakowie, sygn. 29/1410/ABM Reg. III

119, 29/1410/ABM TAU BUP 86, pl. 5732, 5740, 5784–5790, 5795, 5797.

Kataster galicyjski, sygn. 29/280/539, 29/280/541, 29/280/1152.

Teki architekta Jana Zawiejskiego, sygn. 29/1463/6.

Kriegsarchiv w Wiedniu

Mieg Karte des Königreichs Galizien Und Lodomerien, 1779–1782, 1:28800, <http://www.iaepan.vot.pl/galicja/index-de.html> (odczyt: 22.07.2024).

Druki urzędowe

Europejska Konwencja Krajobrazowa, Florencja 20 października 2000 r. (Dz.U. z 2000 r., nr 14, poz. 98).

Opracowania

Banach Jerzy: *Dawne widoki Krakowa*. Wyd. 2 uzup. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1983.

Bogdanowski Janusz: *Kompozycje ogrodowe i problemy ich rewaloryzacji*. „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału PAN w Krakowie” 1997, t. 29, s. 183–200.

Bogdanowski Janusz: *Polskie ogrody ozdobne: historia i problemy rewaloryzacji*. Warszawa: Arkady, 2000.

Bogdanowski Janusz: *Problemy urbanistycznej rewaloryzacji zabudowy mieszkaniowej z przełomu XIX i XX w. na przykładzie Krakowa*. „Ochrona Zabytków” 1980, nr 2, s. 104–115.

Bogdanowski Janusz: *Przedmowa redakcyjna*. W: *Parki i ogrody Krakowa w obrębie Plant z Plantami i Wawelem. Katalog parków i ogrodów w Polsce*. T. 1. Red. Janusz Bogdanowski, Jolanta Więckowska. Warszawa: Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, 1997, s. 25–34.

Czarnecki Władysław: *Planowanie miast i osiedli*. T. 3: *Krajobraz i tereny zielone*. Warszawa: PWN, 1968.

Czerwieńec Marek, Janina Lewińska: *Zieleń w mieście*. Warszawa: IGPiK, 1996.

Corboz André: *The Land as Palimpsest*. „Diogenes” 1983, vol. 31 (121), s. 12–34.

Dolatowski Jakub: *Drzewozbiór Stanisława Wodzickiego*, cz. 1. „Rocznik Polskiego Towarzystwa Dendrologicznego” 2011, t. 59, s. 23–35.

Estreicher Karol: *Kraków. Przewodnik dla zwiedzających miasto i jego okolice*. Wyd. 1. Kraków: Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, 1931.

Gauze Aleksander: *Kraków w zieleni*. „Ogrodnictwo” 1931, z. 6, s. 166–181.

Grabowski Ambroży: *Wspomnienia Ambrożego Grabowskiego: z ilustracjami*. T. 2. Kraków: Drukarnia „Czasu”, 1909.

Instruction zur Ausführung der zum Behufe des allgemeinen Catasters in Folge des 8. und 9. Paragraphes des Allerhöchsten Patentes vom 23. December 1817 an geordneteten Landes-Vermessung. Wien: Hof- und Staats-Aerial-Druckerey, 1824.

- Instruction zur Ausführung der zum Behufe des allgemeinen Catasters.* Wien: k.k. Hof- Und Staatsdruckerei, 1856.
- Jażdżewska Iwona: *Zastosowanie Systemów Informacji Geograficznej (GIS) w zachowaniu dziedzictwa kulturowego.* W: *Rola nauki w zachowaniu dziedzictwa kulturowego: współpraca między uczelniami wyższymi a muzeami, archiwami i służbami konserwatorskimi na terenie regionu łódzkiego.* Red. Bogusław Więcek, Jan Perkowski. Łódź: Wydawnictwo Politechniki Łódzkiej, 2010, s. 167–183.
- Krasnowolski Bogusław: *Krakowskie Planty – zarys dziejów.* Kraków: Universitas, 2018.
- Malecki Bolesław: *Ogród ozdobny: dobór roślin kwiatnikowych, kobiercowych i dekoracyjnych, ich treściwa hodowla i użytkowanie oraz trawniki ogrodowe.* Warszawa: skł. gł. Gebethner i Wolff, nakł. autora, 1904.
- Malecki Bolesław: *Ogród ozdobny: rośliny pnące i wijące gruntowe oraz szklarniowe,* Kraków: Drukarnia „Czasu”, 1901.
- Malecki Bolesław: *Plantacje, ogrody i urządzenia ogrodowe miejskie w Krakowie.* Kraków: Drukarnia Związkowa w Krakowie, 1907.
- Malecki Bolesław: *Planty Krakowskie.* „Ogrodnik Polski” 1888, t. 10, nr 1, s. 10.
- Malecki Bolesław: *Róże: ich historia, opisowa klasyfikacja, użytkowanie, hodowla gruntowa i doniczkowa.* Kraków: Księgarnia Spółki Wydawniczej Polskiej, 1907.
- Meinig Donald William: *The interpretation of ordinary landscapes: geographical essays.* New York, Oxford: Oxford University Press, 1979.
- Mitkowska Anna, Fabijanowska Katarzyna, Uruska-Suszek Dorota, Zachariasz Agata, Tor Krzysztof: *Model postępowania konserwatorskiego dla zdewastowanych założeń ogrodowych przejmowanych przez Agencję Rynku Rolnego Skarbu Państwa.* Warszawa: Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, 1994.
- Motak Maciej: *Osiedle Urzędnicze w Krakowie: urbanistyka i architektura 1924–1942.* Wyd. 2 uzupeł. i rozszerz. Kraków: Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, 2020.
- Parki i ogrody Krakowa w obrębie Plant z Plantami i Wawelem. Katalog parków i ogrodów w Polsce.* T. 1. Red. Janusz Bogdanowski, Jolanta Więckowska. Warszawa: Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, 1997.
- Pawlicki Maciej Bonawentura: *Strategia konserwacji zabytków architektury w Polsce.* Kraków: Politechnika Krakowska, 1993.
- Program inwestycyjny Stołecznego Królewskiego miasta Krakowa na okres 1937/38–1943/44 r.* Kraków: Nakł. Zarządu Miejskiego, 1938.
- Program i warunki konkursu na Plan Regulacji Wielkiego Krakowa.* „Architekt” 1910, nr 6–7–8, s. 89.
- Radzikowski Walery Eliaz: *Kraków.* Warszawa: Gebethner i Wolff, [b.r., po 1922].
- Schama Simon: *Landscape and memory.* London: Harper Collins, 1995.
- Stępniewska Barbara: *Ogrody Krakowa.* Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1977.
- Stoksik Janina: *Galicyski kataster gruntowy – jego gromadzenie i opracowywanie w Archiwum Państwowym w Krakowie.* „Krakowski Rocznik Archiwalny” 1995, t. 1, s. 46–57.
- Wilkaniec Agnieszka, Gałęcka-Drozda Anna, Walerzak Miłosz, Rosada Agnieszka: *Zastosowanie programów GIS w analizie historycznych założeń zieleni.* „Tekna Komisji Urbanistyki i Architektury Oddział PAN w Krakowie” 2017, t. 45, s. 233–244.

- Wodzicki Stanisław: *Katalog roślin Ogrodu Niedźwiedzkiego, których nabywać w zamian tamże brakujących, każdemu zawsze wolno, z roku 1813, obejmujący rośliny treybhauzowe, oranżeryjne i szklarniowe, drzewa i krzewy gruntowe, rośliny w korzeniu trwałe pod gołym niebem, rośliny roczne i dwuletnie*. Kraków, [b.w.], [b.r.].
- Wodzicki Stanisław: *O chodowaniu [sic!], użytku, mnożeniu i poznawaniu drzew, krzewów, roślin i ziół celniejszych: ku ozdobie ogrodów przy zastosowaniu do naszej strefy...* T. 1–6. Kraków [T. 1: 1818, Drukarnia: Józefa Mateckiego; T. 2: 1818, Drukarnia: Macieja Dziedzickiego; T. 3: 1820, Drukarnia: Macieja Dziedzickiego; T. 4: 1825, Drukarnia: Józefa Mateckiego; T. 5: 1825, Drukarnia: Stanisław Gieszkowski; T. 6: 1828, Drukarnia: Bracia Gieszkowscy], 1818–1828.
- Zachariasz Agata, Jopek Dorota, Kochel Laura: *Heritage and environment: greenery as a climate change mitigation factor in selected UNESCO sites in Krakow*. “Sustainability” 2023, vol. 15 (15), s. 1–40. DOI: 10.3390/su151512041.
- Zachariasz Agata, Jopek Dorota, Kochel Laura: *Structure of areas of greenery within Cracow's city blocks: historical transitions and contemporary development in the context of adaptation to climate change*. „Wiadomości Konserwatorskie” 2021, t. 68S, s. 137–146. DOI:10.48234/WK68SGREENERY.
- Zachariasz Agata: *O architekturze krajobrazu, kompozycji krajobrazu i specjalistycznej terminologii – rozważania wprowadzające*. „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego” 2016, nr 32, s. 11–29, <http://www.krajobraz.kulturowy.us.edu.pl/publikacje/artykuly/32/1.zachariasz.pdf> (odczyt: 10.04.2024).
- Zachariasz Agata: „Plany katastralne ogrodów jako świadectwo rozwoju idei »ogrodu angielskiego« (na przykładzie Beskidu Niskiego i Pogorza)”, Kraków 1996, praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. Janusza Bogdanowskiego (maszyn. w bibliotece Politechniki Krakowskiej).
- Zachariasz Agata: *Przydatność archiwalnych źródeł kartograficznych dla współczesnych badań krajobrazowych*. „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego” 2012, t. 16, s. 63–83.
- Zachariasz Agata: *Zieleń jako współczesny czynnik miastotwórczy ze szczególnym uwzględnieniem roli parków publicznych*. Kraków: Politechnika Krakowska, 2006.
- Zachariasz Agata: *Zielony Kraków dla przyjemności i pożytku Szanownej Publiczności*. Kraków: Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, 2016.
- Zachariasz Agata, Wójcik Mirski Anita, Fabijanowska Katarzyna, Obara Grzegorz, „Dokumentacja projektowo-kosztorysowa modernizacji i rekonstrukcji podjazdu, podwórza oraz ogrodu w posesji budynku przy ul. Szpitalnej 15 – gmachu d. Kasy Oszczędności m. Krakowa”, oprac. w Instytucie Architektury Krajobrazu, Wydział Architektury, Politechnika Krakowska, Kraków 1998–1999 (maszyn. – ze zbiorów Agaty Zachariasz).

Wydawnictwa elektroniczne

- Edycja Budżet Obywatelski 2022, Kraków, Projekt ogólnmiejski, https://budzet.krakow.pl/projekty2022/4410-posadzmy_drzewa_na_rynku_glownym_.html (odczyt: 10.05.2024).
- Festungs-Umgebungsplan_von_Krakau, Blatt 21 Krakau, wydawca K.u.k. Militärgeographisches Institut in Wien, Festungs-Umgebungs-Plan_Von_Krakau_10k_Bl_21_Krakau_1900_Loc_G6524.K7a1_S10_.A9.jpg, http://maps.mapywig.org/m/K.u.K._maps (odczyt: 22.07.2024).

Szczegółowy plan Krakowa z przyległymi gminami, stan 1947, skala 1:10 000, oprac. M. Kubiczek, <https://dawnemapykrakowa.pl/map/1947-szczegolowy-plan-krakowa-z-przyleglymi-gminami> (odczyt: 22.07.2024).

AUTOR: Agata Zachariasz – prof. dr hab. inż. arch., Politechnika Krakowska, Wydział Architektury, Katedra Architektury Krajobrazu; zainteresowania badawcze: architektura krajobrazu, historia sztuki ogrodowej, konserwacja i rewaloryzacja zabytkowych ogrodów, kształtowanie terenów zieleni, standardy projektowania, współczesne trendy w architekturze krajobrazu, krajobraz, tożsamość i *genius loci*, urbanistyka i planowanie przestrzenne; e-mail: azachar@pk.edu.pl.

AUTHOR: Agata Zachariasz – prof., Ph.D. engineer arch., Krakow University of Technology, Faculty of Architecture, Chair of Landscape Architecture; research interests: landscape architecture, history of garden art, conservation and restoration of historic gardens, shaping green areas, design standards, modern trends in landscape architecture, landscape, identity and *genius loci*, urban and spatial planning; e-mail: azachar@pk.edu.pl.